

Sl. 82 - Rab, lapidarij, ulomak s glavom ribe

temelju načina izrade i motiva, kod određenog broja spomenika moguće je zaključivati i o radioničkom porijeklu. Za potpuniju sliku o ovom posljednjem pitanju, korisno je promotriti podatke o radioničkom porijeklu za spomenike sa šireg područja, prvenstveno s drugih sjevernojadranskih otoka.¹⁹⁰

Radioničko porijeklo

U razmatranju radioničkog porijekla starokršćanske skulpture sa sjevernojadranskih otoka, posebno dolazi do izražaja mogućnost povezivanja određenog broja djela s najznačajnijim obalnim istočnojadranskim radionicama u Saloni, Jaderu i Istri (Pola). Istraživanje dalmatinske i istarske ranokršćanske skulpture ima vrlo dugu povijest i bitne crte domaćih radionica, kao i izdvajanje velikog broja importiranih djela, daje sliku raznolikog porijekla skulpture na istočnome Jadranu.¹⁹¹ Zahvaljujući poznavanju obalnih radionica, jedan dio sačuvanih djela s otoka, moguće je preciznije definirati. Naravno, treba pretpostaviti postojanje lokalnih klesarskih radionica na otocima, koje su izrađivale namještaj za pojedine crkve. To je pogotovo prihvatljivo kod postojanja lokalnih kamenoloma i utvrđenog porijekla kamena skulpturalnih djela.¹⁹² Međutim, i kada nedostaju podaci o kamenolomima, obim klesarske produkcije u nekim područjima govori u prilog postojanja lokalnih klesarskih radionica. Tako veličina Krka i Cresa i mnoštvo antičkih lokaliteta na tim otocima, upućuje na nužnost postojanja lokalnih klesarskih radionica. Također, uspostavljanje biskupija, nakon vjerojatno najstarije rapske, i u Krku i Osoru,

¹⁹⁰ Opširnije o problematici usp. M. Jarak, On the origin of early Christian sculpture from the islands of Krk, Cres, Rab and Pag, u: *Atti del XV Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana – Episcopus, civitas, territorium*, Vaticano 2013, Pars II, 1553-1566.

¹⁹¹ Iz opširne literature usp. primjerice N. Cambi, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog doba u Dalmaciji, VAHD 70-71/1968-69, 57-106; *idem*, La figure du Christ dans les monuments paléochrétiens de Dalmatie, u: *Disputationes Salonitanae* 1970, 51-68; *idem*, *Antika*, Zagreb 2002, 254-281; *idem*, I sarcofagi della tarda antichità in Istria e Dalmazia, u: *Sarcofagi tardoantichi, paleocristiani e altomedievali, Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana*, Pontificio istituto di archeologia cristiana, Città del Vaticano 2004, 75-96; I. Fisković, o.c. (bilj. 159); Ž. Rapanić, o.c. (bilj. 159); B. Migotti, o.c. (bilj. 119); P. Vežić, o.c. (bilj. 118); M. Vicelja, o.c. (bilj. 63).

¹⁹² Poznati su primjerice antički kamenolomi na otoku Pagu koji su pružali materijal za rad lokalnih radionica. O tome usp. A. Šonje, o.c., *passim*. Od kamenoloma na kvarnerskim otocima mnogo su poznatiji brojni antički kamenolomi na otoku Braču, ali i na drugim otocima te na istočnojadranskoj obali i zaleđu. Usp. neke novije radove: M. Zaninović, Obrada kamena i kamenolomi u antici srednje Dalmacije, *His.Ant.* 3/1997, 37-45; M. Katić, Antički kamenolom u uvali Srebrena na otoku Visu, *Klesarstvo i graditeljstvo* XX, 3-4/2009, 28-34; M. Parica, Nekoliko primjera lučkih instalacija antičkih kamenoloma na dalmatinskim otocima, *His.Ant.* 21/2012, 345-353; S. Popović, Kamenolomi Starogradskog zaljeva: problematika podrijetla kamena korištenog za izgradnju bedema antičkog Fara, *Arch.Adri.* 6/2012, 107-128; V. Marinković - M. Miliša, *Marmore laudata Brattia* (katalog izložbe), Split 2015. U posljednje navedenom radu, na karti antičkih kamenoloma na istočnome Jadranu (str. 5) na kvarnerskim otocima nije označen ni jedan kamenolom. Budući da su neki kamenolomi sigurno postojali, poput spomenutih na otoku Pagu, navedeno izostavljanje trebalo bi propitati, ali ono nesumnjivo svjedoči o manjem značenju kamenoloma na kvarnerskim otocima u odnosu na antičke kamenolome u drugim područjima na istočnoj obali Jadrana. U vezi s kvalitetnim kamenom na otoku Rabu zanimljiv je navod R. Eitelbergera von Edelberga o bijelom mramoru koji se vadi na otoku, u Loparu. Usp. R. Eitelberger von Edelberg, o.c., 49, bilj. 36.

govori o organizacijskim pretpostavkama za usmjeravanje rada lokalnih klesarskih radionica, koje su, sudeći prema poznatim kasnoantičkim lokalitetima, morale biti zatrpane narudžbama.

U ovom osvrtu izostaje opširnija rasprava o naznačenoj tematici, odnosno analiza sveukupne skulpture s kvarnerskih otoka. Kao mogući uvod u takvu opširnu analizu, bit će predočena pojedina izdvojena djela, koja se prema stilskim i radioničkim karakteristikama, mogu povezati s definiranim obalnim radioničkim sredinama.

Iako mramorni spomenici u kasnoj antici u velikoj mjeri predstavljaju import iz bizantskih ili ranijih italskih radionica, neka mramorna djela izrađivana su i u lokalnim radionicama od već postojećeg uvezenog mramora. Kao primjer može se navesti zanimljivi mramorni reljef s otoka Paga, izložen u lokalnoj novaljskoj arheološkoj zbirci. Fragmentarni reljef može se povezati s kasnoantičkom salonitanskom radionicom. Sačuvani dijelovi spomenika fiksirani su na novu podlogu, tako da izvorni izgled nije poznat. Primjetno je da su sačuvani fragmenti reljefa vrlo tanki i nisu mogli pripadati standardnim dijelovima crkvenog namještaja kao što su pluteji. Ulomci su vjerojatno pripadali mramornoj oblozi zidova bazilike u Novalji.¹⁹³ Na ulomcima je prikazan centralni križ, koji u gornjem sačuvanom dijelu reljefa okružuju ovce između stabalaca (palmi). S jedne strane ostala je sačuvana samo jedna ovca, a s druge dvije. Može se pretpostaviti da su ovce bile prikazane u još jednom redu koji se nije sačuvao, te da je reljef donosio prikaz križa i 12 ovaca – apostola. Centralni latinski križ u kružnici ima gornji krak rastvoren u obliku grčkoga slova rho. Riječ je, prema tome, o tzv. monogramatskom križu, na Jadranu osobito popularnom u Ravenni, a poznatom i u Saloni.¹⁹⁴ Što se tiče prikaza ovaca, i on je na jadranskom području posebno omiljen u Ravenni, ali i u Saloni su ovce češće odabiran motiv. Upravo zbog složenije kompozicije s poznatim motivom ovaca, paški mramorni reljef treba pripisati salonitanskoj klesarskoj radionici iz 6. st. Na takvu dataciju upućuju stilske karakteristike izvedbe ovaca i stabalaca, a i monogramatski križ sa slovom rho upućuje na justinijansko doba intenzivnijih kontakata s Bizantom i bizantskim radionicama. Poznato je da se pojava slova rho u ravenskoj skulpturi pripisuje utjecaju istočnih, grčkih radionica, pa je tako bilo i na istočnoj obali Jadrana.

Mramorna ranokršćanska skulptura poput opisanih fragmenata, na otoku Pagu manje je prisutna od one izrađene od vapnenca. Većina djela izrađena je od vapnenca, međutim, kako nedostaju petrografske analize kamena, teško je reći je li upotrebljavan kamen iz lokalnih paških kamenoloma, što bi upućivalo i na izradu skulpture u lokalnim radionicama, ili je riječ o kamenu drugoga porijekla. Po stilskim karakteristikama i zastupljenosti određenih motiva, ranokršćanske spomenike s otoka Paga moguće je povezati s obje glavne klesarske radionice u Dalmaciji, sa salonitanskom i zadarskom. Salonitanskoj bi pripadali spomenici ukrašeni križevima tipičnim za tu radionicu. Riječ je o nekoliko pilastara i pluteja od vapnenca. Nekoliko spomenika od kojih je jedan izrađen od mramora, moguće je povezati sa zadarskom ranokršćanskom radionicom. Najzanimljiviji je fragmentarno sačuvan mramorni reljef s dvije dekorativne zone ukrašene motivima vinove loze, rozetama i polukružnicama.¹⁹⁵ Stilske karakteristike upućuju na analogije na zadarskom području. Izdvajaju se plutej iz Posedarja i pilastar iz Nina.¹⁹⁶

¹⁹³ M. Jarak, 2013, 1555-1556; M. Skoblar, *Ranokršćanska bazilika na lokalitetu Jaz kod Novalje*, 22/ Diadora 2007, 159-171.

¹⁹⁴ Za popularnost monogramatskog križa u Ravenni dovoljno je usporediti seriju ravenskih sarkofaga s tim motivom. *Za Salonu* usp. N. Cambi, 2002, 268.

¹⁹⁵ M. Jarak, 2013, 1557.

¹⁹⁶ P. Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, Zadar 2005, 170.

Ranokršćanski spomenici s otoka Cresa analizirani su u radovima J. Ćus Rukonić.¹⁹⁷ Spomenici skulpture sačuvani su uglavnom fragmentarno i ukrašeni tipičnim ranokršćanskim motivima – križevima, kružnicama, skvamama. Mogli su biti izrađeni u različitim kasnoantičkim radionicama, a i na samom otoku. Za jedan spomenik iz nešto kasnijeg vremena 8. st. može se zaključiti o povezanosti s pulskom klesarskom radionicom. Riječ je o mramornom kapitelu s ostatkom stupića ugrađenom ispred jedne kuće u gradu Cresu.¹⁹⁸ Kapitel je posve srodan dvama mramornim kapitelima iz zbirke košljunskog samostana na otoku Krku, a svi su zajedno povezani sa stilski identičnim kapitelima što su se čuvali u zbirci franjevačkog samostana u Puli, a danas su pohranjeni u spremištu Arheološkog muzeja u Puli. U Puli se čuvaju 3 istovjetna kapitela te je iz tih podataka jasno da svi srodni kapiteli potječu iz Pule. Tako je za rane ranosrednjovjekovne kapitele s Cresa i Krka potvrđena povezanost s Pulom. Ta je povezanost sigurno postojala i u starokršćanskom razdoblju, a kao ilustracija mogu poslužiti nalazi crkvenoga namještaja s otoka Krka.

Na otoku Krku su u novijim istraživanjima različitih kasnoantičkih lokaliteta otkriveni i brojni spomenici crkvenoga namještaja i arhitektonske plastike.¹⁹⁹ Ovdje spominjemo brojne nalaze ranokršćanske skulpture s lokaliteta Cickini. Ta skulptura ima vrlo specifična obilježja, o čemu je voditelj istraživanja iznosio zapažanja. Ovdje, u okviru rasprave o povezanosti otočke skulpture s obalnim radionicama, spominjemo i primjetnu vezu u odabiru i izvedbi nekih motiva s pulskom starokršćanskom skulpturom. Ako je namještaj iz Cickina u načelu djelo lokalnih majstora, oni su ipak poznavali i ponekad preuzimali obrasce iz važne istarske klesarske radionice. Tako iz pulske katedrale potječu pluteji, vrlo srodni primjercima iz Cickina. Za Cickine postoje i precizniji podaci o porijeklu kamena. Navodi se da je riječ o vapnencu iz južnoistarskih kamenoloma. To bi još određenije govorilo o povezanosti otočke skulpture s istarskom obalom, pa treba pretpostaviti i povezanost majstora klesara s važnom pulskom klesarskom radionicom.

Na svim kvarnerskim otocima postoje nalazi sarkofaga salonitanske starokršćanske radionice. O tome da je riječ o importima iz salonitanskog (bračkog) radioničkog kruga postoji opća suglasnost u literaturi. Ako su izvoženi sarkofazi, isto su tako mogli biti izvoženi elementi crkvenoga namještaja. Oni su se serijski proizvodili u velikoj salonitanskoj radionici koja je sigurno primala narudžbe za izradu crkvenoga namještaja. Možda o tome govore spomenuti jednostavni pluteji i pilastri iz Novalje, izrađeni od vapnenca i ukrašeni tipičnim salonitanskim obilježjima.

Iz navedenih kratkih osvrtâ na radioničko porijeklo starokršćanske skulpture s kvarnerskih otoka, vidljivo je da postoje spomenici vrlo usko povezani uz pojedine značajne obalne radionice. U tu sliku dobro se uklapa analizirana skulptura s otoka Raba. Pored sigurnih salonitanskih sarkofaga, još nekoliko starokršćanskih spomenika s Raba nesumnjivo potječe iz obalnih radionica. Preciznije bi se moglo govoriti osobito

¹⁹⁷ J. Ćus Rukonić, The early Christian topography of the archipelago of Cres and Lošinj, u: *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae*, Città del Vaticano-Split 1998, III, 209-232.; eadem, Ranokršćanska skulptura grada Cresa, *His. Ant.* 18/2, 2009.

¹⁹⁸ B. Fučić, Izvještaj o putu po otocima Cresu i Lošinj, *Ljetopis JAZU* 55/1949, 48-49; M. Jarak, 2013, 1558-1559.

¹⁹⁹ Spominjemo istraživanja kasnoantičke bazilike na Mirinama kod Omišlja koja je vodio N. Novak. U nedavno objavljenoj publikaciji objavljeni su nalazi kamene skulpture. Usp. N. Novak, *Omišalj – Tragovi kršćanskog identiteta*, Zagreb-Omišalj 2011. Brojna istraživanja, o kojima postoje izvještaji u arheološkoj periodici, vodio je R. Starac. Po nalazima skulpture posebno se izdvaja lokalitet Cickini koji još nije u cijelosti objavljen, ali je dio nalaza ipak predložen u objavljenim radovima. Usp. R. Starac, *Ranokršćanski crkveni kompleks u šumi Cickini u Malinskoj na otoku Krku*, Malinska 2006.

o jednoj obalnoj radionici, onoj zadarskoj. Nalazi su prilično raznoliki i pripadaju dužem vremenskom razdoblju 5. i 6. st. Kontakti sa zadarskom klesarskom radionicom kontinuirano pokrivaju duže vrijeme u koje se datiraju starokršćanska djela s otoka Raba, dok su veze sa salonitanskom radionicom bile ograničenije odnosno o njima govori manji broj spomenika. Ovdje se posebno ističe ulomak s Dobrim pastinom koji ilustrira ranu povezanost Raba sa Salonom. Rapski ulomak za sada je i jedini primjer motiva Dobrog pastira na našoj obali izvan užega salonitanskog područja. Ako je prihvatljivo rano datiranje ulomka u prvu polovicu 4 st., on bi govorio o ranim utjecajima Salone i salonitanskog kulturnog kruga. Ubrzo, međutim, paralelno s pojavom tzv. zadarskog tipa bazilike, na Rabu se pojavljuju djela izričito vezana uz zadarski radionički krug. Tu posebno značenje ima nekoliko fragmentalnih pluteja: iz Supetarske Drage, grada Raba i Kampora.

Među najranija djela starokršćanske skulpture na Rabu ubraja se mali ulomak pluteja iz Supetarske Drage, sigurno proizvod zadarske klesarske radionice 5/6. st. Ovaj ulomak, kao i još nekoliko drugih starokršćanskih i predromaničkih ulomaka, svjedoči o postojanju ranije crkve na mjestu ranoromaničke bazilike iz 11. st.

Kronološki istovremena ili možda nešto kasnija bila bi fragmentarno sačuvana ploča iz samostana sv. Andrije u gradu Rabu. I ona se naslanja na geometrijski koncipirane motive na zadarskim plutejima 5/6. st. Približno u isto vrijeme može se datirati stupić prozorske bifore iz rapske katedrale koji se sa svojim vitkim latinskim križem naslanja na salonitansku radioničku produkciju. Slični stupići rasprostranjeni su u sjevernoj Dalmaciji pa je moguće i zadarsko radioničko podrijetlo rapskog stupića. Kako je riječ o arhitektonskoj skulpturi, vjerojatno je izrađen u lokalnoj otočkoj radionici, ali prema preuzetim obrascima.

Zanimljivi fragmentarno sačuvani plutej uzidan u klastru kamporskoga samostana, stilski je i po ikonografskim karakteristikama najuže povezan s poznatim zadarskim mramornim plutejom iz katedrale. S obzirom na stilski različite a ikonografski srodne druge pluteje iz zadarske radionice, očito je rapski plutej pripadao nizu srodnih djela zadarske radionice što su nastajala u dužem periodu tijekom 6. i možda na početku 7. st. U isti krug mogao bi se ubrojiti i mali rubni ulomak pluteja s motivom vinove loze iz rapske katedrale.

Imajući u vidu izrazitu necjelovitost spomenika ranokršćanske skulpture s otoka Raba, upadljivo je usko vezivanje nekoliko pluteja uz zadarski klesarski krug. Sudeći po sačuvanim fragmentima, ti su pluteji bili reprezentativni i svjedoče o visokoj kvaliteti crkvenog namještaja u rapskim ranokršćanskim crkvama. Bez obzira radi li se o mramoru ili vapnencu, skulptura je bila reprezentativna, ponekad, kao u slučaju kamporskog pluteja, na najvišoj razini ukupnoga kasnoantičkog stvaralaštva. Taj plutej u isto vrijeme svjedoči o korištenju vapnenca za reprezentativna djela te se čini da vrsta kamena nije od posebne važnosti za zaključivanje o radioničkom porijeklu pojedinih djela. To svakako vrijedi za rapske starokršćanske spomenike izrađene ili najuže povezane sa zadarskom klesarskom sredinom. Nekoliko reprezentativnih mramornih spomenika – kasnoantički elementi postojećeg ciborija iz katedrale, dva mramorna kapitela vjerojatno također ciborija – može se označiti importom iz bizantskih radionica. Za ulomke monumentalne mramorne menze iz Barbata, teško je sa sigurnošću odrediti radioničko porijeklo, iako je vjerojatno izrađena u jednoj od vodećih radionica na našoj obali Jadrana. Isto bi se moglo reći za male mramorne ulomke pluteja i mali mramorni kapitel što su izloženi u gradskom lapidariju u Rabu. Monumentalni mramorni kapiteli iz rapske katedrale mogli bi pripadati ranijem carskom razdoblju i nekoj važnoj radionici iz tog vremena.

Na temelju postojećih spomenika nije bilo moguće predložiti eventualni izgled oltarnih pregrada u rapskim ranokršćanskim crkvama. Jedino se sa sigurnošću može tvrditi da su oltarne pregrade postojale, barem o tome govori veći broj ulomaka pluteja, dok drugi dijelovi oltarnih pregrada gotovo uopće nisu poznati. Tek nekoliko različitih kapitela i ulomaka stupića nesigurne provenijencije, moguće dijelova oltarnih pregrada, upućuju na mogućnost postojanja visokih oltarnih pregrada, inače uobičajenih u Dalmaciji i Istri u 6. st.

Unatoč tako fragmentarnom stanju sačuvanosti elemenata crkvenog namještaja, ti su ulomci daleko brojniji od elemenata arhitektonske skulpture kojoj pripada samo nekoliko spomenika. Riječ je o nekoliko spomenika iz katedrale i ugrađenom nadvratniku nepoznate provenijencije. Dva monumentalna kapitela iz Supetarske Drage, možda također antičkog porijekla, uvjetno povećavaju broj spomenika arhitektonske skulpture.

Kao posebna skupina izdvajaju se sarkofazi, ne odveć brojni, ali zanimljivi i prisutni u novijim raspravama o dataciji i radioničkim inačicama u oblikovanju dekorativnih motiva na sarkofazima na istočnome Jadranu. Posebno mjesto, s obzirom na dekoraciju svih ploha, ima fragmentarno sačuvani relikvijar iz Sv. Ivana Evanđelista. Relikvijar je jedan u nizu jedinstvenih ranokršćanskih spomenika s otoka Raba. S njim dolazi još jednom do izražaja izrazita kvaliteta i osebnost klesarskog rada kao često obilježje rapske ranokršćanske skulpture.